

De obesuttna

PÅ 1700-TALET HÖLL de grupper på att tillta i storlek som vi brukar beteckna som obesuttna. På utmarker och bygator växte en fattigbebyggelse fram.

Med de obesuttna avses i första hand torpare, backstugusittare och inhysesjon. Även statarna räknades dit, men de förekom knappast förrän i slutet av 1700-talet.

På det formella planet hade dessa grupper det gemensamt att de brukade jord som inte var mantalssatt. På ett mer konkret plan kännetecknades de obesuttna av att de hade otillräckligt med jord, kreatur, redskap och utsäde för sin försörjning. I stället måste de i större eller mindre utsträckning livnära sig genom olika typer av lönearbete, ibland kombinerat med hantverksproduktion för avsalu.

Torp mellan Barkaby och Tibble, strax norr om Stockholm. Juli 1786.

TORPARNA

På 1500-talet och i början av 1600-talet avsåg ordet torp ofta små familjejordbruk, som tagits upp på en äldre bys eller gårds utmarker. Många av dessa skattlades och blev åsatta mantalssvärde. De räknades därmed som gårdar. Andra förblev icke-mantalssatta. I båda fallen kunde beteckningen torp användas. En typ av torpbebyggelse som under 1600-talet blev särskilt omfattande var den på frälsejord, i närheten av säterierna. Dessa frälsetorp skattlades aldrig, hur stora de än blivit.

Under 1600-talets senare del blev det över huvud taget mer sällsynt att nybyggen skattlades, även om de anlades på skatte- eller kronojord. De torp som kom till blev alltså inte mantalssatta.

I början av 1700-talet hade ordet torp därför övergått till att som regel beteckna icke skattlagda, det vill säga ej mantalssatta bebyggelseenheter. Torpet var oftast uppfört på enskilt ägd så kallad intaga på utmarken. Enligt lagstiftning från 1700-talets mitt kunde ett torp inte ägas av torparen, utan torpet löd under ett säteri eller en gård som ägde marken där torpet låg.

Torparen betalade lega för torpet till hemmansägaren. Torplegan kallades ofta ”torpskatt” (ordet skatt kunde, som vi sett tidigare, användas i en vidare betydelse än nu för tiden). Legan kunde erläggas i olika former. På frälsetorpen, som i allmänhet låg nära huvudgården, tycks legan i övervägande grad ha tagits ut i form av dagsverken. För torpen på bondejord är bilden mer splittrad. Åtminstone i vissa delar av Sverige tycks det på bondejorden ha varit vanligt att torparen betalade jordägaren med enbart pengar.

Den restriktiva torplagstiftningen i början av 1700-talet

Ännu i början av 1700-talet rådde starka restriktioner mot anläggandet av nya torp på skatte- och kronojord. Denna lagstiftning var bland annat ämnad att försvåra för fattiga människor utan egen jord att ägna sig åt självförsörjningsjordbruk. I stället skulle de förmås att ta tjänst. Den restriktiva torplagstiftningen hade alltså som huvudsyfte att tillförsäkra kronan och de högre stånden arbetskraft.

Vad som stod i lagtexterna och vad som tillämpades ute i bygderna var emellertid ofta två olika saker, särskilt gäller detta tiden före 1800-talet. Bestämmelserna mot torpetableringar kringgicks bland annat genom att personer mottog torp som pant för lån. Det var underförstått att lånet ej skulle återbetalas, och det fungerade

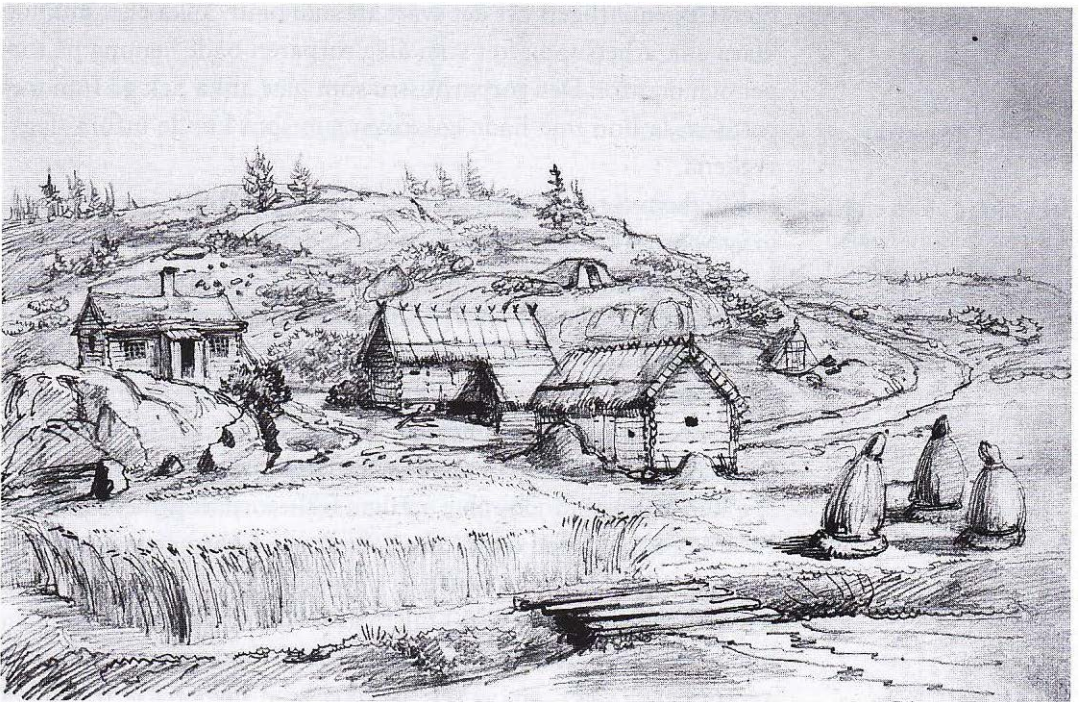
alltså i praktiken som en köpesumma. Allmogen på olika håll i landet tycks dessutom ha tillämpat systemet med bördetorp. Det innebar att arvingarna till en hemmansdel i stället för att stycka den lät den gå över odelad till ett av syskonen, medan de andra fick ta upp torp på ägorna. Detta förfaringsätt tilläts i lag först på 1760-talet, men fanns i praktiken långt dessförinnan.

Torpens storlek

Uppgifter från 1700-talet om torpens åkerareal varierar mellan olika regioner. I den östgötska slättbygdssocken Ekebyborna var till exempel torpens genomsnittliga åkerareal 1,2 hektar i slutet av 1700-talet, enligt lantmäterikartor. I de skogsbygdspräglade områdena var torparens åker oftast mindre. I en socken i gränstrakterna mellan Östergötland och Södermanland var i början av 1700-talet åkern omkring 0,4 hektar i medeltal. I båda fallen var torpens åkerareal ungefär en tiondel av medelstorleken på en bondgård i samma område och vid samma tid. De hittills nämnda arealuppgifterna gäller huvudsakligen torp på bondejord.

Frälsetorpen tycks ofta ha varit större. Ett exempel från sydsvensk skogsbygd visar torp som var hälften så stora som normala bondgårdar i ett näraliggande skogsområde. Eftersom frälse-

Karaktären av mycket liten gård är tydlig på denna bild av torpet Haknäs vid Ekhamn norr om Märsta, Uppland. 1830-talet.

jordsägaren måste ge tryggad försörjning åt sina arbetare för att vara säker på att kunna dra nytta av deras arbetskraft, måste frälsetorpets åkrar något så när täcka torparfamiljens behov. Vad som ytterligare medverkade till att dra upp den genomsnittliga storleken på frälsetorpen var att godsägarna ibland, för att minska skatten till kronan, föredrog att låta registrera underlydande brukningsenheter som torp, fast de var stora som normala bondgårdar. På frälsejorden var alltså övergången mellan torp och bondgård mer glidande än på övriga jordnaturer.

Ofta hade torparen en ko, ibland två. Dessutom fanns inte sällan ett dragdjur på torpet, något som tycks ha varit vanligare på 1700-talet än det skulle bli senare. Vid slutet av detta århundrade hade slättbygdstorp i Västergötland enligt bouppteckningar två eller tre nötkreatur och en häst. Skogsbygdstorparna kunde ha ännu fler djur, men ofta en oxen i stället för häst. Kreatursinnehavet förutsatte ett litet fähus, stall och lada. Torpet liknade alltså en mycket liten gård.

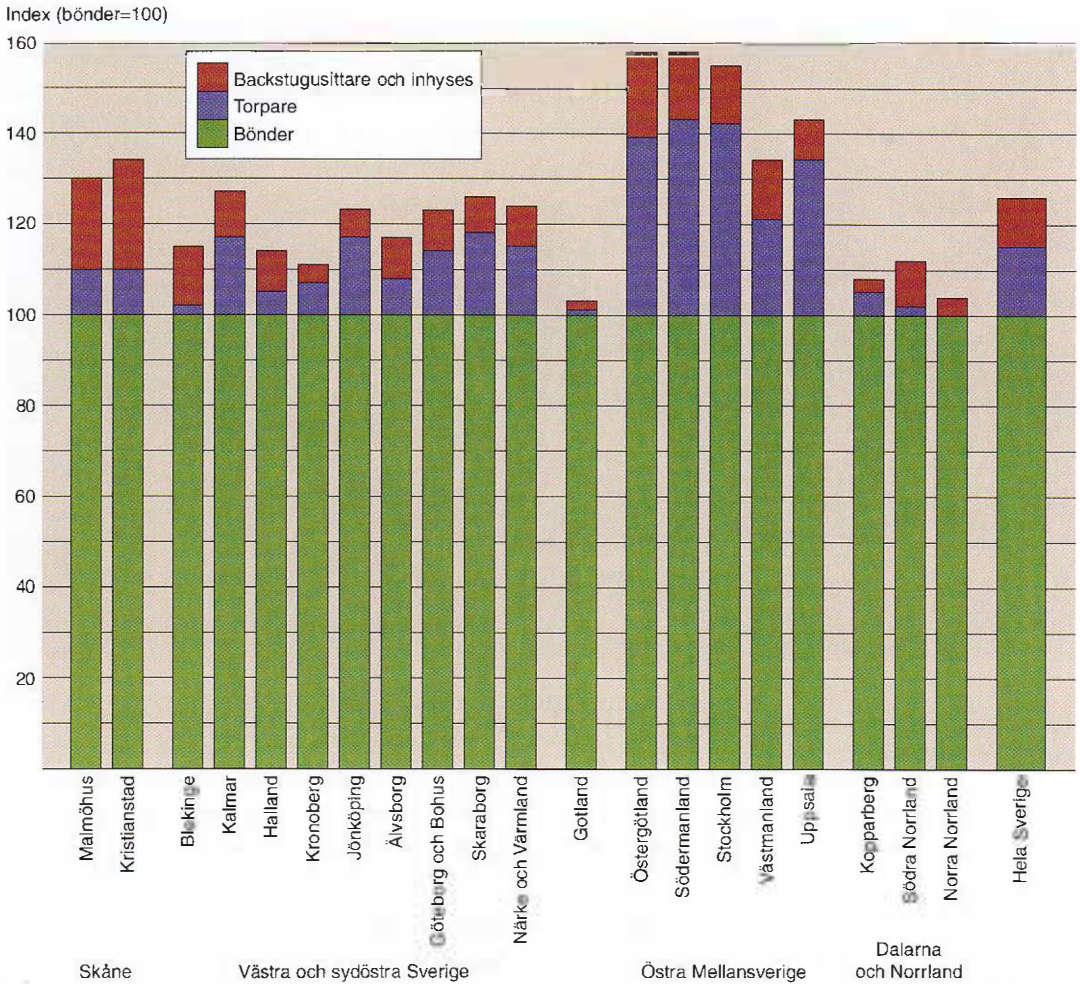
Torparnas små hushåll

Torparna var nästan alltid gifta – detta i än högre grad än vad som gällde för bönderna (s. 53). Studier baserade på äldre folkbokföringsmaterial visar att antalet änkor och änklingar bland dem var litet. Uppenbarligen var det svårt att som ogift, änka eller änklingsklara alla arbetsuppgifter som ålåg torparen både hemma på torpet och utanför. Den torparhustru som blev änka fick gå från torpet, såvida hon inte hade en vuxen son som kunde utföra dagsverkena.

Eftersom torpen sällan kunde ge bärgning åt fler än två vuxna, måste barn som nått 15-årsåldern, och därmed ansågs fullt arbetsföra, mestadels ut och tjäna vid bondgårdar och herrgårdar. Tjänstefolk förekom sällan på torpen, åtminstone på dem som låg på bondejord. Torparhushållen var alltså normalt mindre än bondehushållen.

På stora frälsetorp kunde man anställa en dräng eller hålla kvar en vuxen son för att han skulle göra dagsverkena på herrgården. Det kunde också förekomma att flera frälsetorp gemensamt höll en dräng som gjorde dagsverken för dem på herrgården i tur och ordning under veckans dagar.

Ännu vid mitten av 1700-talet var torparna väsentligt färre än bönderna. Torparnas antal motsvarade 1750 ungefär 15 procent av antalet bönder, om vi ser till riket som helhet. De regionala

variationerna var dock stora. Flest var torparna i det godståta östra Mellansverige, där deras antal i de flesta län motsvarade 30–40 procent av antalet bönder. Säteriernas frälsetorpare utgjorde nämligen ännu vid mitten av 1700-talet ett starkt inslag i torparklassen.

Torparna betecknas ibland som en halvproletariserad grupp som socialt befann sig mellan bönderna och det mer renodlade jordbruksproletariatet (backstugusittare, inhysheshjon och statare). Gränsen var dock svår att dra mellan små torp och backstugor. Däremot var gränsen, åtminstone den formella, gentemot bönderna klarare: Bonden brukade mantalssatt jord, torparen inte.

Diagrammet visar hur många obesuttna (torpare, backstugusittare och inhysheshjon) det gick på 100 bönder i de svenska länen år 1750.

Antalet obesuttna var störst i förhållande till bönderna i östra Mellansverige och i Skåne, lägst på Gotland och i de nordsvenska länen.

Backstuga, troligen i norra Västergötland.

Fritz von Dardel har gjort denna teckning vid 1800-talets mitt.

Tiggerska. Teckning av Elias Martin.

BACKSTUGUSITTARNA OCH INHYSESHJONEN

Backstugusittarna och inhysehjonerna kan sammanfattas som de obesuttnas lägsta skikt. Ännu i slutet av 1700-talet utgjordes denna befolkningsgrupp till stor del av änkor och änklingar, medan inslaget av människor i fullt arbetsför ålder var svagt. Ofta hade den tidens backstugusittare och inhysehjon tidigare varit torpare. När torparen av ålder eller sjukdom inte kunde fullgöra sina dagsverken, eller när torparhustrun blivit änka, var risken stor att de föll ned i det lägsta skiktet. Uppenbarligen var det mer sällsynt bland torpare än bland bönder att barnen kunde ta hand om sina gamla föräldrar.

Backstugorna togs i de flesta fall upp på allmänningarna. Till skillnad från torpen förblev platsen där backstugan låg formellt del av allmanningen. Backstugusittaren var därför inte på samma sätt som torparen direkt underställd någon bonde. Fanns det åker var den mycket liten; åtminstone lokalt ansågs på 1800-talet gränsen mellan backstuga och torp gå vid 0,25 hektar (1/2 tunnland) åker, alltså motsvarande en tredjedels fotbollsplan i vår tid. Den som hade mer var torpare, den som hade mindre sågs som backstugusittare. Inte sällan fanns vid backstugan en trädgårdstäppa (kålgård) för nyttoväxter som kål och på 1800-talet även potatis.

På 1700-talet tycks det inte ha varit ovanligt att backstugusittaren hade en ko, men större djur än grisar blev med tiden sällsynnare. De livsmedel backstugusittaren själv kunde producera räckte endast till en liten del av försörjningen. Det krävdes därför att huvudinkomsten kom från annat håll, kanske från lönearbete i jordbruket eller från något slags hantverk. Kvinnor som spann och gubbar som band kvastar eller täljde räfspinnar var vanliga i backstugorna. Periodvis fick många ur de obesuttnas lägsta skikt lita till allmosor och tiggeri.

Även inhyseshjonen tillhörde jordbrukets underklasser. Ursprungligen avsågs med denna beteckning personer som bodde inhysta hos andra, i regel bönder, utan att de var närmare släkt med husbondfolket eller tillhörde det egentliga tjänstefolket. Beteckningen inhyses kunde också användas om dem som bodde i ett hus på någon annans enskilt ägda jord eller i ett hus som ägdes av någon annan. I praktiken tycks de båda beteckningarna inhyses och backstugusittare ha använts ganska flytande.

De obesuttna var pressade att ta tjänst. Den som inte kunde försörja sig genom eget jordbruk, hantverk, förmögenhet eller fast anställning riskerade att bli betraktad som "försvarslös" och kunde bli utskriven till armén eller satt i tvångsarbete på ett fängelse.

SOLDATERNA

För att ersätta systemet med utskrivningar utvecklades på 1680-talet systemet med det ständiga knektehållet. Enligt de överenskommelser som slöts mellan kungamakten och bönderna skulle varje landskap sätta upp ett regemente, som regel på 1200 man. Bördorna fördelades mellan bönderna så att jordebokshemmanen delades upp i rotar, som på skatte- och kronojord vanligen omfattade 2 hela mantal. Varje rote skulle sätta upp en soldat. I de flesta delar av landet fick soldaten av roten ett torp med jord att bruka. Dessutom skulle han ha utsäde, hö och ved samt hjälp med dragare till åkerbruk och körslor. En viss kontant lön skulle också ingå. Grundregeln var dock den att soldaten och hans familj så långt det var möjligt skulle vara självförsörjande – soldatövningarna tog ju endast en liten del av året i anspråk, ungefär en månad om året, så länge det rådde fred.

Soldattorpens jord var vanligen för liten för att kunna stå för mer än en del av soldatens försörjning. Många soldater livnärde sig huvudsakligen genom hantverk som skomakeri, skrädleri, garv-

*Soldat som hugger
säd. ●observera biku-
porna framför stugan
och stenarna i åkern.*

*Målning av militä-
ren och konstnären
A. C. Wetterling.*

ning och snickeri. För att underlätta för dem att använda sig av denna försörjningskälla, befriades de från de restriktioner som annars fanns mot att bedriva hantverk på landsbygden. Liksom torpare och andra obesuttna försörjde sig soldaterna dessutom genom dagsverken i jordbruket, till exempel tröskning och annat lantarbete.